

УДК 342.7:94(477)

DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.3.03>

Надія Михайлівна Демиденко,

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Харківський національний університет внутрішніх справ,
Сумська філія,*

кафедра гуманітарних дисциплін (професор);

 <https://orcid.org/0000-0002-4392-6722>,

e-mail: nadiyademidenko@ukr.net

**ПРАВА ЖІНКИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ЗА ЛИТОВСЬКИМИ
СТАТУТАМИ ТА ЗВИЧАЄВИМ ПРАВОМ У XVI – ПЕРШІЙ
ПОЛОВИНІ XVII СТ.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ**

У статті досліджено права української жінки в XVI – першій половині XVII ст. за Литовськими статутами та звичаєвим правом. Зазначено, що на основі Литовських статутів жінка користувалася судово-правовим захистом, мала права у цивільно-правових відносинах на рівні з чоловіком. Зауважено, що на практиці реалізувалися лише ті статті Литовських статутів, які не суперечили нормам звичаєвого права. Проаналізовано різні погляди громади, яка користувалася звичаєвим правом, світської влади та церкви на шлюбне життя у XVI–XVII століттях. Доведено, що звичаєве право, передаючи моральний досвід поколінь, мало вирішальний вплив на шлюбні традиції українців включно до кінця XVII ст.

Ключові слова: звичаєве право, Литовський статут, права жінки, невінчані шлюби, весільні традиції, тестаментні записи.

Оригінальна стаття

Постановка проблеми

У кожному суспільстві жіноче питання посідає особливе місце, адже саме жінка виступає носієм національної ментальності, духовних цінностей, звичаїв і традицій. Жінка насправді є чуттєвим барометром, який «відображає в собі стан суспільної атмосфери, характер і напрям історичної епохи, набагато більше ніж чоловік» [1, с. 7].

Однією з головних засад демократичного суспільства є рівноправність жінок як у політичному, так і в соціальному аспектах. Для сучасного українського суспільства лозунг «демократія мінус жінка – не демократія» має стати дієвим дороговказом [2, с. 5].

Взявши зобов'язання дотримуватися стратегії Європейського Союзу, Україна проголосила себе державою з демократичним вектором розвитку, за якого мають бути забезпечені рівні права розвитку для кожної людини незалежно від статі. І хоча щодо вирішення цього питання на законодавчому рівні в Україні відбувається суттєвий

прогрес, однак у повсякденному житті все ще діють патріархальні стереотипи.

Тому реальне забезпечення прав жінок в Україні можливе лише при успішному поєднанні двох факторів: досягнення політичної волі держави та готовності самого суспільства до відповідних змін. Адже права жінки на українських землях у XVI – другій половині XVII ст. чітко регламентувались як певними юридичними нормами, так і звичаєвим правом, коли думка громади відігравала ключову роль.

Стан дослідження проблеми

Тривалий час тему захисту прав жінки вважали другорядною та позанауковою, а перші праці із цієї проблематики з'явилися лише на початку XX ст. На особливу увагу заслуговують дослідження О. Левицького (1849–1922), який першим із вітчизняних науковців проаналізував актові книги та судові документи Волині XVI–XVIII століть [3; 4; 5]. Питанням майнових прав жінок, прав жінок у шлюбі у XVI–XVII століттях присвятили свої праці М. Грінченко [6], Н. Полонська-Василенко, О. Ніколаєв [7], М. Сумцов [8], Т. Осадчий [9] та ін.

Серед сучасних дослідників, наукові праці яких становлять особливий інтерес у контексті цієї теми, – І. Ігнатенко, І. Петренко. Заслужують на увагу праці В. Борисенко [10] і О. Кривошия [11], у яких досліджується проблема суспільного статусу українки за доби козаччини.

Мета і завдання дослідження

Метою статті є спроба здійснити аналіз прав української жінки в XVI – першій половині XVII ст. Поставлена мета конкретизується в таких *завданнях*: охарактеризувати суспільні та шлюбні права жінки відповідно до Литовських статутів та звичаєвого права; висвітлити позитивний вплив звичаєвого права на морально-етичний характер вирішення сімейних конфліктів; проаналізувати ставлення православної церкви, світської влади та громади, яка користувалась звичаєвим правом, на права жінки в зазначений історичний період.

Наукова новизна дослідження

На основі комплексного аналізу різних джерел і наукової літератури досліджено особливості захисту прав жінки в XVI–XVII століттях. З'ясовано, що при функціонуванні Литовських статутів та посиленні впливу православної церкви вирішальним у захисті прав жінки було звичаєве право.

Вдосконалено та доповнено дослідження, які комплексно відтворюють тему захисту прав української жінки. Саме брак знань з окресленої тематики зумовлює необхідність наукових розвідок та нове переосмислення щодо місця, прав та ролі жінки в сучасному суспільстві.

Виклад основного матеріалу

Відомо, що з прадавніх часів права жінки перебували в прямій залежності від різних релігійних вірувань, історичних та культурних традицій. Наприклад, А. Бебель, аналізуючи взаємини між чоловіком і жінкою, доводив, що жінка стала рабиною «ще до того, як з'явилися раби» [12, с. 20]. А давньогрецький мислитель Платон дякував богам, по-перше, за те, що він народився не рабом, а по-друге – за те, що народився не жінкою [12, с. 20]. Наприклад, жінку у Стародавній Греції називали «*oikureta*», що означало «річ для роботи по господарству» [12, с. 20]. Таке ставлення до жінки було звичним у греко-римському суспільстві до появи Ісуса Христа. Саме він проголосив, що перед Богом всі рівні – і чоловіки, і жінки. Саме це надихнуло жінок ставати найвідданішими послідовницями Христа за першої доби християнства.

Для порівняння варто нагадати, що в давньоруському праві статус жінки був набагато вищим. Ще з прадавніх язичницьких часів жінка брала участь у володінні майном нарівні з іншими членами родини.

Перед початком аналізу правового статусу жінки в XVI–XVII століттях необхідно вказати, що, починаючи з другої половини XIV ст., певна частина українських етнічних земель перебувала під впливом Литви та Польщі, а Лівобережна Україна з середини XVII ст. – під впливом Московії. Тому права жінок на різних етнічних українських землях мали значні відмінності.

Про особливий статус української жінки вдало констатує дослідник О. Ніколаєв: «Жінка малороса – більш подруга йому ніж раба» [7, с. 40]. Шлюб українців відповідно до звичаєвого права визнавався законним за умови проведення декількох етапів: змовин (угоди нареченого з родичами молодої); заручин (молоді підтверджували результати змовин); весілля як завершального шлюбного ритуалу. У цьому переліку відсутнє вінчання, бо в XVI ст., і навіть у XVII ст., за висновками О. Левицького, у західноруському праві панувала двоїстість у поглядах на умови укладання шлюбу: у тодішньому суспільстві, поруч із вінчаними, існували й невінчані шлюби. Всі родинні та правові відносини, які випливали з невінчаного шлюбу, мали таку ж силу, як і в церковному [5, с. 100–101]. Необхідно нагадати, що на Русі певний час після прийняття християнства вважалось нормою, що вінчання є обов'язковим лише для бояр та князів, а простому люду достатньо провести лише весілля «з танцями, гудінням і плесканням» [8, с. 7].

У народній свідомості міцно зберігались традиції, що шлюб є вільною угодою між чоловіком і жінкою «за сумлінням». Якщо молодята не вінчалися в церкві, то для уникнення неслави вони обов'язково

запрошували свідків і у їх присутності оголошували про намір взяти шлюб. Оформляти шлюбну угоду письмово почали лише з XVII ст.

Оскільки за звичаєвим правом шлюб визначався як громадянська угода, то подібну угоду, як і кожну іншу, можна було укласти і розривати. Причому шлюбні питання вирішувалися часто без участі церковної і світської влади.

М. Грінченко, даючи характеристику прав української заміжньої жінки у XVI–XVII століттях, акцентувала увагу на тому, що «...тодішній стан замужньої жінки був далеко кращий і вільніший, ніж він тепер є не тільки у нас самих, але і декотрих більше культурних народів» [6, с. 29]. Наприклад, за часів Гетьманщини заборонялось укласти шлюби без згоди нареченої і нареченого: шлюби укладалися не інакше як за взаємною прихильністю, а не за розрахунком батьків. Винятки траплялися надзвичайно рідко [7, с. 39].

Т. Осадчий у своїй праці «Шлюбні договори у малоросів» констатував, що «...селянин-малорос добре розуміє результати шлюбів, що формуються на насиллі» [9, с. 128]. Підтвердженням цьому є народне прислів'я: «Силою колодязь копати – води не пити» [12, с. 21].

Цікавим є той факт, що невінчані шлюби в певний період визнавалися як законні не лише владою, а й церквою [6, с. 39]. І попри те, що пізніше, згідно з Литовськими статутами, церковне вінчання стане обов'язковим для визнання законності шлюбу, невінчані шлюби все одно існують ще довго, про що засвідчують численні скарги священників: «...багато людей Русі незаконно мешкають: дружини не вінчаються...» [6, с. 39].

Зауважимо, що невінчані шлюби не свідчили про розпусту людей того часу. Кожна дівчина або жінка неухильно дбала про те, щоб своєю поведінкою не знеславити себе в очах сільської громади. Як вже зазначалося вище, шлюб за звичаєвим правом вважався не лише особистою справою наречених. Шлюб і розлучення як угода між чоловіком і жінкою «за сумлінням» затверджувалися обов'язково в присутності односельців.

Щоб унеможливити невінчані шлюби, духовенство та світська влада ще з першої половини XVII ст. вдавалися до радикальних дій. Наприклад, членів невінчаних родин відлучали від церкви, а діти, народжені у невінчаному шлюбі, мали менше майнових прав, ніж у вінчаному.

Литовські статuti повністю регламентували процедуру укладання шлюбів. Згідно з ними наречені обов'язково мали отримати згоду батьків, провести вінчання в церкві, весілля, а також сплатити владі відповідний грошовий податок. Але попри подібні дії церкви і влади, звичаєве право переважало серед українців до XIX ст.

Що стосується захисту життя, здоров'я, особистої недоторканності жінки, то згідно з Литовськими статутами жінка, до якого б стану вона

не належала, була захищена нарівні з чоловіком. Наприклад, за наругу над жінкою призначалося найвище покарання – кара «на горло».

Аналіз майнових прав жінок того періоду засвідчує, що згідно із звичаєвим правом дружина на свій розсуд розпоряджалася власним майном (приданим і віном), могла його самостійно продавати чи комусь дарувати. Зазначимо, що віно наречена отримувала від нареченого, майбутнього чоловіка для того, щоб «зоставшися удовою, мала вона з чого жити» [6, с. 27].

При розгляді статусу жінки як окремого суб'єкта правовідносин можна виокремити три суспільні стани: дівочтво, заміжжя та вдовство. Особливе місце в українському суспільстві посідала саме вдова, яка була навіть більш самостійною, ніж заміжня жінка. Наприклад, згідно з II Литовським статутом після смерті чоловіка дружині переходило не менше третини його власності, хоча аналіз тестаментних записів засвідчує, що в більшості випадків вдові переходила половина або навіть більше половини власності чоловіка незалежно від кількості рідних дітей [13, с. 123].

Жінки вищих станів мали необмежене право купувати й продавати майно, вести судові позови, особисто виступати в залі судових засідань. Вийшовши заміж, жінка могла зберігати своє прізвище. Часто в майнових документах жінки підписувалися не прізвищем чоловіка, а лише своїм дівочим прізвищем.

Записи в урядових книгах XVI–XVII століть підтверджують, що при вирішенні різних майнових питань враховувалась думка дружини. Наприклад, коли йшлося про продаж маєтку, то чоловік продавав його, «порадившись з малжонкою своєю милою» [6, с. 29].

Записи в урядових книгах, де б повідомлялось про приниження жінок, трапляються дуже рідко. Наприклад, дослідниця М. Грінченко згадує лише про один подібний випадок, зафіксований в урядовій книзі, де йдеться про знущання князем Андрієм Курбським над дружиною. Дослідниця зауважує, що князь «був на Україні зайда. Він одружився з Московщини, звикши до іншого ладу в сімейному житті» [6, с. 30].

Для порівняння зазначимо, що в Московії жінка часто несла відповідальність за злочини чоловіка, а на території Гетьманщини за борги не видавали «чоловіків з дружинами, а дружин з чоловіками» [12, с. 23]. За козацької доби жінка не відповідала за злочини чоловіка, якщо сама не була причетна до того злочину.

Про особливий статус української жінки свідчить і той факт, що дівчина, зобов'язавшись взяти шлюб із злочинцем, мала право врятувати його від покарання, навіть від смертної кари. Під час проведення суду дівчина покривала голову засудженого своєю хусткою, проголосивши, що хоче його «пошлюбити». У засудженого був вибір:

відмовитись від шлюбу і бути страченим або одружитися і звільнитись від покарання. В урядовій книзі збережений запис про звільнення злочинця з містечка Олиці, якого дівчина врятувала від страти, хоча він засуджувався за один із найбільших злочинів – вбивство свого товариша. Звільнений від смертного вироку вбивця, відповідно до рішення суду, був зобов'язаний у той же день обвінчатися з дівчиною, яка заявила на суді про намір вийти за нього заміж [6, с. 24].

Важливим є також питання обставин, за яких закон дозволяв розлучення. Статистичні дані засвідчують, що найбільше церковних розлучень здійснювалось через смерть одного з подружжя. Наступний раз вступати до шлюбу дозволялось через шість місяців після втрати свого чоловіка чи дружини.

Але якщо на Лівобережжі церква забороняла одружуватись вчетверте, то на Волині, наприклад, духовенство дозволяло брати шлюб навіть п'ять разів [6, с. 21]. Згідно з Магдебурзьким правом жінка мала такі ж самі права як і чоловік: «...вільно кожному женитися стільки разів, скільки схоче, поки без жінки зоставатися не може чи не хоче, хоч би жінка в нього вмерла вже три або чотири: так само й жінці по смерті чоловіків їй вільно йти заміж ізнову» [6, с. 25]. Окрім смерті, важливими обставинами, за яких дозволявся повторний шлюб, були відсутність одного з членів подружньої пари більше ніж п'ять років, подружня зрада, безплідність, зміна віросповідання.

Процес розлучення належав до компетенції духівництва. Але колишні чоловік і дружина продовжували діяти за звичаєвим правом: не повідомивши священнослужителів, оголошували родичам з обох сторін про намір розлучитися, обмінювалися розлучними листами, підписаними свідками, які потім фіксувалися в урядових книгах.

Церква різко засуджувала розлучення, особливо якщо воно ініціювалось дружиною. Духівництво зазвичай прагнуло довести вину жінки в процесі розлучення. Якщо це вдавалось, то жінка втрачала все своє майно, включаючи посаг. Відповідно до звичаєвого права, на відміну від церкви, вважалось, що не треба вимагати, щоб «люди жили вдвох, коли їм це тяжко було» [6, с. 31]. Тобто звичаєвим правом розлучення обґрунтовувалось морально-етичними нормами. Незгоди в родині, постійні сварки вважались цілком достатньою причиною для розлучення.

Наприклад, О. Левицькому вдалось знайти найдавніший розлучний лист в актовій книзі Луцька за 1564 р. Запис засвідчував, що дружина, Марія Борзобогатівна, подає заяву на розлучення: «...не хочачи більшого зайстя і розниц межі нами множити, я од сього часу і на потомні часи малжонка свого, котрого я з ним по всі часи міла, од себе од малженства вольних чиню: я од нього вольна, а він од мене» [3, с. 33]. Показовим є те, що в розлучному листі жінка навіть

не бере на себе обов'язок пояснення причин, які змушують її розлучитися, лише висловлює тверде бажання бути вільною.

Права жінок на самостійне визначення власного життя чітко розкриває розлучний лист Федори Головинської, занотований у Луцькій актовій книзі 1594 р. Знову розлучення просить дружина, пояснюючи, що не може в подальшому жити подружнім життям через поганий стан свого здоров'я. Водночас жінка з великою вдячністю відгукується про свого чоловіка і бажає йому бути щасливим у наступному шлюбі, переписуючи на чоловіка власну частину майна [6, с. 46].

Звичаї вільних розлучень у XVI–XVII століттях допомагали мирному врегулюванню протиріч між чоловіком і дружиною. Необхідно зазначити, що право дозволу на вільне розлучення не шкодило моралі, а «навпаки захищало жінку від принижень і фізичного насильства з боку чоловіка, забезпечувало захист її моральних і майнових прав» [12, с. 26]. І було б помилкою вважати, що право на вільні розлучення сприяло їх збільшенню, адже в урядових книгах цього періоду знайдена зовсім невелика кількість подібних справ.

Проте, на жаль, з другої половини XVII ст., після втрати Гетьманщиною автономії, починається період обмеження сімейних і суспільних прав жінки. Еталоном поведінки подружжя стає «Домострой»¹, згідно з положеннями якого паритет між чоловіком і жінкою анулюється. Цей документ повністю суперечив як Литовським статутам, так і українському звичаєвому праву. Поведінка дружини суворо регламентувалася «Домостроем», а у разі порушення регламенту вона отримувала покарання не лише від власного чоловіка, а й від церкви. Саме тоді з'являється народне прислів'я: «Жінка не бита – як хата не вкрита» [14, с. 250].

Починаючи з цього періоду, в урядових книгах з'являються записи про фізичне та моральне знуцання над жінками: чоловік вбиває свою дружину; жінка, не витерпівши постійних знуцань чоловіка, не знайшовши захисту, у відчаї отрує його; чоловік виганяє дружину з власного дому, позбавивши її законного майна тощо. Навіть за вбивство дружини чоловік отримував м'яке покарання, сплативши лише штраф (якщо йому вдавалось довести, що вбив дружину не навмисно).

Висновки

Таким чином, проаналізувавши права жінки на українських землях в XIV – першій половині XVII ст., можна стверджувати, що її особисті та майнові права регламентувались як певними юридичними нормами, так і звичаєвим правом.

---

¹ Домострой, 1899 // WCO : сайт. URL: <http://www.wco.ru/biblio/books/domostroy/main.htm> (дата звернення: 03.06.2024).

Зокрема, на основі Литовських статутів жінки користувалися судово-правовим захистом, мали права в цивільно-правових відносинах при підписанні договорів та відшкодуванні збитків нарівні з чоловіками. Проте слід наголосити, що на практиці реалізувалися виключно лише ті статті Статутів, які не суперечили нормам звичаєвого права.

Звичаєве право, передаючи моральний досвід поколінь, продовжувало мати вирішальний вплив на захист майнових прав жінок, їхніх прав у шлюбі вклюдно до кінця XVII ст., коли права жінки були повністю захищені. Але вже з другої половини XVII ст., коли Гетьманщина втрачає свою автономію і переходить під патронат Московії, починається період різкого обмеження прав жінок.

Отже, формуючи ефективні механізми забезпечення прав жінки в сучасному українському суспільстві, необхідно звертатися не лише до зарубіжного, а й до успішного вітчизняного досвіду XVI – першої половини XVII ст., коли самостійність і незалежність української жінки були чи не найголовнішими її національними рисами.

Список бібліографічних посилань: 1. Мордовцев Д. Русские женщины нового времени. Женщины первой половины XVIII века. Собрание сочинений. Т. XXXVI. СПб., 1874. 383 с. 2. Левченко К. Гендерна рівність. Харків : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2003. 48 с. 3. Левицький О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. Архив Юго-Западной России. Ч. 8. Т. 3. Акты о брачном и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. Киев, 1909. 120 с. 4. Левицький О. И. Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья. *Киевская старина*. 1905. № 1. С. 89–97. 5. Левицький О. Невінчані шлюби в Україні в XVI–XVII ст. // Записки Українського наукового товариства в Києві. Книга III. Київ : Друкарня Першої Київської Друк. Спілки, 1908. С. 98–107. 6. Грінченко М. Про одруження на Вкраїні в давніші часи. За людьми записала М. Загірня. Київ. : Аид. М. Грінченко, 1912. 47 с. 7. Николаев А. Свадебные обряды малороссов Суджанского уезда. М., 1854. 40 с. 8. Сумцов Н. Ф. К вопросу о влиянии греческого и римского свадебного ритуала на малорусскую свадьбу. Киев : Киевская старина, 1886. 24 с. 9. Осадчий Т. Брачные договора у малороссов: вырезка из журнала «Этнографическое обозрение», XVII. М., 1887. 128 с. 10. Борисенко В. Побут і дозволя українки в традиційній етнокультурі // Українки в історії / С. Андрусів та ін. ; ред. В. Борисенко. Київ : Либідь, 2004. С. 18–26. 11. Кривоший О. Жінка в правовій культурі українського народу // Українки в історії / С. Андрусів та ін. ; ред. В. Борисенко. Київ : Либідь, 2004. С. 10–18. 12. Демиденко Н. Влив православної церкви та звичаєвого права на шлюбно-сімейні традиції як складову духовної культури українців у XIV–XVII ст. *Сумська старовина*. 2015. № XLVI. С. 19–27. 13. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники : монографія. Київ,

2012. 712 с. **14.** Пономарьов А. П. Українська етнографія : курс лекцій. Київ : Либідь, 1994. 316 с.

Надійшла до редколегії 06.06.2024

Прийнята до опублікування 20.07.2024

Demydenko N. M. Women's rights in Ukrainian territories according to Lithuanian statutes and customary law in the 16th century – the first half of the 17th century: a comparative analysis

The article analyses the rights of women in the Ukrainian territories in the 16th – first half of the 17th century according to the Lithuanian statutes and customary law. The influence of the Orthodox Church on the marriage life of this period is highlighted, in particular, the attention is focused on the different views of the church and the community on marriage and divorce.

According to the article, women's personal and property rights were regulated by both certain legal provisions and customary law. In particular, on the basis of Lithuanian statutes, women enjoyed judicial protection, had rights in civil law relations when signing contracts and compensation for damages on an equal footing with men. The author emphasised that only those articles of the Lithuanian statutes that did not contradict the rules of customary law were implemented in practice. Customary law, transmitting the moral experience of generations, continued to have a decisive influence on the exercise of property rights and women's rights in marriage until the end of the seventeenth century, when women's rights were fully protected.

It is stated that from the second half of the seventeenth century, after the loss of autonomy by the Hetmanate, a period of restriction of property, family and social rights of women begins. The standard of spousal behaviour became the Domostroy, according to the provisions of which the parity between a man and a woman was completely cancelled. The wife's behaviour was clearly regulated, and in case of non-compliance with the proposed regulations, she was punished by both her husband and the church, which was completely contrary to both the Lithuanian statutes and Ukrainian customary law.

It is emphasised that in developing effective mechanisms for ensuring women's rights in modern Ukrainian society, it is necessary to refer to the successful experience of observing women's equality in the sixteenth and first half of the seventeenth centuries, when the autonomy and independence of Ukrainian women became their main national features.

Key words: customary law, Lithuanian statutes, women's rights, unwed marriages, divorce, testamentary records.

